

PROVENIENCIA ÉS VÍZJELKUTATÁS

(A „mérleg” az Egyetemi Könyvtár latin papírkódexeiben)

KENYERESNÉ BOLGÁR ÁGNES

Hagyományos és bevált eljárással, szöveg- és írásvizsgálattal állapítjuk meg a középkori kódexek származását, azaz provenienciáját. Részletesebb elemzésre csak akkor van szükség, ha magában a kódexben semmiféle hiteles egykorú vagy közel egykorú bejegyzés nem mondja el, hol másolták, vagy milyen volt további útja. Ilyen adatok hiányában a kódexek leírói csupán a szöveg és az írás sajátosságaira vannak utalva, így ezeket kell aprólékos vizsgálat alá vetniük. Ennek a részletekbe menő, analízáló munkának eredményei teszik aztán lehetővé, hogy a középkori kéziratos könyv származási helyét közelebbről megállapíthassuk. Ez a proveniencia meghatározásának hagyományos módja. A pergamen kódexeknél a pergamen készítésének sajátosságai — ugyanúgy, mint az okleveleknél — az ún. külső kritériumok sorában már régtől fogva helyet kaptak.¹ A német, angol, északi és déli francia, valamint az olasz kódexek pergamenjeinek színe, vastagsága, durvább vagy simább felülete mind számításba jön, mikor egy bizonytalan származású kódex provenienciájára vagy egy kétes keletű oklevél hitelességére akarunk fényt deríteni. A papír kódexeknél a kódex származási helyéről egy ismertető jegy, a vízjel tájékoztathat.

Több mint száz éve, hogy Tromorin² és Lotheby³ vízjelgyűjteményei ráirányították a történészek és paleográfusok figyelmét a vízjelek jelentős filológiai segítségére. Követőik Midoux—Matton⁴ és Stoppelaar⁵ megalapozták ezt a fontos segédtudományt. Jelenleg olyan gazdag gyűjtemények állnak a kutatók rendelkezésére, mint Briquet⁶ négykötetes munkája, továbbá Mošin — Traljič⁷ és Heawood⁸ vízjelgyűjteményei. Hazai könyvtörténeti és papírtörténeti kutatásunk ez ideig még nem tudta teljességgel számba venni a magyarországi oklevelekben, kódexekben és ősnymtatványokban található vízjeleket. Egy vízjelkataszttert hiányolva, tegyük hozzá azt is, hogy néhány papírtörténészünk tudományos értékű, magas színvonalú tanulmányán kívül⁹ nem kíséri fontosságának megfelelő érdeklődés ezt a területet. Ennek tulajdonítható, hogy a kódex- és ősnymtatvány-kutatók elismerik a vízjelek kutatásának jelentőségét, de ez a felfogás a proveniencia kérdésének tisztázásában mind ez ideig kevésbé érvényesült.

Ezért talán nem érdektelen a vízjelkutatásból adódható eredmények és tapasztalatok felhasználásának elvét és módszereit konkrét példán bemutatni. Az alábbiakban a mérleg vízjel előfordulását vizsgálom a budapesti Egyetemi Könyvtárnak azoknál a latin kódexeinél, melyeknek provenienciáját már tisztázták, vagy amelyeké még bizonytalan.¹⁰ Különösen ez utóbbi esetben fontos annak megállapítása, hogy a mérleg vízjel milyen módszer alkalmazásával segít hozzá bennünket a származás kérdésének tisztázásához.

A mérleg vízjel különböző változataival gyakran lehet találkozni a XIV., XV. századi olasz, francia kéziratokban és ősnymtatványokban. Az olasz és francia papírmalmoknak két évszázadon keresztül kedvelt márkája volt ez a vízjel, 1555 után azonban már csak elvétve bukkan fel egy-egy helyen. Briquet,¹¹ megjelenési for-

mája alapján, három nagy csoportba osztva dolgozza fel. A csoportokon belül a vízjel nagysága, aránya, díszítései szerint a variánsok egész sora jött létre.

Az első csoportba tartozik a magában álló mérleg. Legrégibb formája homorú serpenyőjű mérleg. A serpenyő három szálon függ a vízszintes kettős vonalú karon. A mérlegrúd tengelye horogban vagy gyűrűben végződik. Ezzel a típusal 1375-ig találkozunk. Változata, a kisebb nagyságú egyvonalas vagy kétvonalas karú mérleg, 1370-ben jelenik meg először. Ez a vízjelcsoport olasz származású. A vízjel későbbi mintái homorú és domború serpenyős mérlegek, tengelyük kettős vonallal van ábrázolva, a mérleg nyelve egy vonallal. Ennek a mérlegnek a típusai nagyságban és arányokban különböznek egymástól. Ez a vízjeltípus francia eredetű. A háromszög alakú serpenyős mérlegeket, melyeknél a mérlegrúd tengelye fogantyúban végződik, először nagy méretekből használták, később e vízjel kisebb lett. Briquet¹² olasznak, feltehetően velencei eredetűnek tartja. E csoporton belül tehát, ahol a mérleg magányosan áll — újabb variánsot alkottak a félgömb alakú tányéros mérlegek vízjelei, melyeknél a tányért három szál erősítette a kar végéhez rögzített gyűrűhöz. Ezek a vízjelmárkák, melyek a kar hosszúságában és a serpenyő helyzetét illetően (függőleges, ferde) különböztek egymástól, francia eredetűek. Ismereteseek olyan változatok is, ahol a mérleg serpenyője kör alakú.

A másik nagy csoportba tartoznak azok a mérleg vízjelek, melyek nem magányosan állnak, hanem egy körben vannak elhelyezve. Ez a típus is számos variánsot tüntet fel, a serpenyő (gömbölyű, félkör vagy háromszög) és a kar (egyvonalas vagy kétvonalas) alakja és nagysága szerint. Megkülönböztethetők ezen a csoporton belül azok a vízjelek, amelyeknél a mérleget a középvonalra erősített kör alakú vagy háromszög alakú serpenyők ábrázolják. Különös sajátossággal rendelkeznek azok a vízjelek, melyeknél a mérleg serpenyője három szállal van felfüggesztve a mérleg karjára, de a középső szál megszakad, mielőtt a serpenyőt elérné. A körbe zárt mérleg vízjel típusából Urbani¹³ 1870-ben nyolc különféle csoportot alkotott, és velencei származásúnak jelölte meg. Jellemző még erre a csoportra, hogy a mérlegnek igen gazdag díszítése van, csillag, virág, madár, betűk.

A harmadik csoportba tartoznak a pajzsban elhelyezett mérleg különböző változatai. Ebben a csoportban fellelhetők a körbe zárt mérlegek különböző variánsai, és ezek az ilyen vízjellel ellátott papír velencei eredetűre utalnak.

Hazánkban a mérleg vízjeles papír már a XIV. század második felében előfordul. Az eddig rendelkezésünkre álló legrégibb adat a pécsi káptalan 1358. VIII. 6-án kelt oklevele.¹⁴ Az oklevél vízjele körbe zárt egyvonalas karú mérleg, melynek tengelye hatágú csillagban végződik.

A budapesti Egyetemi Könyvtár XV. és XVI. századi papír kódexei között az alább felsorolt tizenhat kódexben találtuk meg a mérleg vízjel különböző variánsait.

25. számú latin kódex. Gesta Romanorum [1474.]

A kódex papírjának vízjele körbe zárt mérleg, melynek háromszög alakú serpenyői három szálon függenek a mérleg egyvonalú karján. A mérleg tengelye kettős vonallal van jelölve, a mérleg nyelve egy vonallal, és a ráfüggesztett nyolca-son hatágú csillagban végződik. (I. kép.)

A kódex magyar származású, Sztárai Máté másolta Nagyváradon.¹⁵

50. számú latin kódex. Kolligatum. Egyik része: Honorius Augustodunensis. [XV. század első fele.]

A kódex papirosának vízjele magában álló nagyméretű mérleg, a háromszög

alakú aszimmetrikus serpenyők három szálon függnék a mérleg egyvonalú karján. A mérleg tengelye kettős, a nyelve egyvonalú, és nyolcasban végződik. (2. kép.)

A kódex szépeességi eredetű. Régi tulajdonosa János leibitzi plébános.¹⁶

52. számú latin kódex. Jacobus de Turre de Forlivio. [1472.]

A kódex papirosának vízjele körbe zárt mérleg, a háromszög alakú serpenyők három szálon függnék a mérleg egyvonalú karján. A mérleg tengelye kétvonalú, nyelve egyvonalú, nyolcasban végződik, amelyen kisméretű hatágú csillag van. (3. kép.)

A kódex bajor vagy osztrák eredetű. 1640-ben a soproni jezsuita kollégium tulajdona volt.¹⁷

67. számú latin kódex. Breviarium Praemonstratense. [1457 előtről.]

A kódex papirosán kétféle mérleg vízjel váltakozik. Az egyik magában álló ferde, nagyméretű mérleg, a háromszög alakú, nagyméretű serpenyők három szálon függnék a mérleg egyvonalú karján. A mérleg tengelye kétvonalú, nyelve egyvonalú, fogantyú vagy díszítés nélküli. A másik vízjel magában álló, kisméretű mérleg háromszög alakú serpenyőkkel, melyek három szálon függnék a mérleg egyvonalú karján. Ezt a vízjelet csak töredékesen lehetett lerajzolni. (4., 5. kép.)

A kódex magyar származású. Eredeti őrzési helyéről, a leleszi premontrei monostorból került II. József idejében a budapesti Egyetemi Könyvtár állományába.¹⁸

71. számú latin kódex. Guido de Columna [1475.]

A kódex papirosának vízjele körbe zárt kisméretű mérleg, a háromszög alakú serpenyők három szálon függnék a mérleg egyvonalú karján. A mérleg tengelye kétvonalú, nyelve egyvonalú, nyolcasban végződik, melyen hatágú csillag van. (6. kép.)

A kódex magyar származású. 1475-ben Sztárai Máté másolta Nagyváradon Egervári László, a váradi püspökség kormányzója megbízásából.¹⁹

72. számú latin kódex. Nicolaus Kempf de Argentina. [1467.]

A kódex vízjele nagyméretű körbe zárt mérleg, melynek háromszög alakú serpenyői három szállal vannak felfüggesztve a mérleg egyvonalú karjára. A mérleg tengelye kétvonalú, nyelve egyvonalú, és nyolcasban végződik. (7. kép.)

A kódex magyar származású. A városlődi karthauzi kolostorban másolta Máté barát.²⁰

74. számú latin kódex. Breviarium Praemonstratense. [A XV. század második feléből.]

A kódex papirosán kétféle mérleg vízjel váltakozik. Az egyik kisméretű körbe zárt mérleg, kör alakú serpenyője a középvonalra erősítve függ a mérleg kettősvonalú karján. A mérleg tengelye kettősvonalú, nyelve egyvonalú, gyűrűben végződik, amelyen nagyméretű hétágú csillag van. A másik vízjel megegyezik az 52. számú latin kódex papirosának mérleg vízjelével. (8., 3. kép.)

A kódex magyar származású, a leleszi premontrei monostor tulajdona volt.²¹

92. számú latin kódex. Augustinus etc. [A XV. század első feléből.]

A kódex papirosának vízjele magában álló mérleg, a háromszög alakú aszimmetrikus serpenyők három szálon függnék a mérleg egyvonalú karján. A mérleg tengelye kétvonalú, nyelve egyvonalú, díszítés nélküli. (9. kép.)

A kódex lengyel származású, Krakkó környékéről való.²²

97. számú latin kódex. Sermo de verbo dei. [A XV. század második feléből.]

A kódex papirosának vízjele kisméretű körbe zárt mérleg, a ferde kör alakú serpenyők három szálon függnék a mérleg egyvonalú karján. A mérlegnek hosszú kétvonalú tengelye van, hosszú egyvonalú nyelve, amely két gyűrűben végződik. (10. kép.)

A kódex lengyelországi származású.²³

98. számú latin kódex. Jacobus de Voragine: Sermones Dominicales. [A XV. század első feléből.]

A kódex papirosán kétféle mérleg vízjel váltakozik. Az egyik pajzsba zárt mérleg, a kisméretű háromszög alakú tányérok három szálon függnék a mérleg egyvonalú karján. A jobb serpenyő rövidebb szálon. A mérleg tengelye kettős-vonalú, nyelve egyvonalú, és nyolcasban végződik. A másik kisméretű körbe zárt mérleg, melynek domború serpenyői három szállal vannak felfüggesztve a mérleg rövid karján. A tengely hosszú, kétvonalú, a nyelv egyvonalú, és nyolcasban végződik. (11., 12. kép.)

A kódex magyar származású, egykorú magyar nyelvű bejegyzésekkel.²⁴

99. számú latin kódex. Tibullus etc. [XV. és XVI. századból.]

A kódex papirosán háromféle mérleg vízjel váltakozik. Az egyik körbe zárt mérleg, a háromszög alakú serpenyők három szálon függnék a mérleg egyvonalú karján. A mérleg tengelye kétvonalú, nyelve egyvonalú, rajta kettős gyűrű, melynek tetején hosszú kereszt van. A másik nagyméretű körbe zárt mérleg, melynek domború serpenyői három szálon függnék a mérleg egyvonalú karján. A mérleg tengelye kétvonalú, nyelve egyvonalú, két gyűrűben végződik, melynek tetején kisméretű hatágú csillag van. A harmadik, csak töredékesen kivehető mérleg nagyméretű, magában álló, háromszög alakú tányérok. Kivehető a mérleg kettős-vonalú tengelye és egyvonalú nyelve, mely nyolcasban végződik. (13., 14., 15. kép.)

A kódex bizonytalan származású.²⁵

104. számú latin kódex. Breviarium Strigoniense. [A XV. század második feléből.]

A kódex papirosán négyféle mérleg vízjel váltakozik. Az egyik körbe zárt mérleg, a kisméretű háromszög alakú serpenyők három szálon függnék a mérleg egyvonalú karján. A tengely kétvonalú, a nyelv egyvonalú, nagyméretű nyolcasban végződik, amelyen kis hatágú csillag van. A másik körbe zárt mérlegtöredék háromszög alakú serpenyőkkel, melyek két szálon vannak felfüggesztve. A harmadik körbe zárt mérleg, nagy kör alakú serpenyőkkel, melyek három szálon vannak felfüggesztve. A negyedik szintén töredékes, körbe zárt mérleg, kör alakú serpenyőkkel. A kódexben fellelhető még a mérlegekhez tartozó tengely és nyelv töredéke. (16., 17., 18., 19., 18/a, 19/a kép.)

A kódex magyar származású, tulajdonosa Balázs pap.²⁶

111. számú latin kódex. Ars dictandi. [1512.]

A kódex papírjának vízjele kettős körbe elhelyezett mérleg, a serpenyő középvonala megszakad, mielőtt elérné a serpenyőt, a tengely kettős-vonalú, a nyelv egyvonalú, tetején nagyméretű csillag töredékét lehetett csak megállapítani. (20. kép.)

A kódex cseh származású.²⁷

114. számú latin kódex. Kolligatum. Második része Thomas de Szombathely. [1525 utánról.]

A kódex papirosának vízjele körbe zárt mérleg, melynek domború serpenyői három szálon vannak felfüggesztve a mérleg egyvonalú karjára. A tengely két-

vonalú, a nyelv egyvonalú, két kis gyűrűben végződik, amelyen nagyméretű hatágú csillag van. (21. kép.)

A kódex magyar származású. A budaszentlőrinci pálos kolostor tulajdona volt.²⁸

115. számú latin kódex. Inventarium. [1520—22.]

A kódex papirosának vízjele pajzsba zárt mérleg. A mérleg pontos formáját a sűrű írás miatt lehetetlen volt megállapítani. Kivehető volt a háromszög alakú serpenyő, az egyvonalú kar és a kétvonalú tengely, a mérleg tetején négy gyűrű, mely ötágú csillagban végződik. (22. kép.)

A kódex magyar származású. Szerkesztése Gyöngyösi Gergely pálos rendfőnök idejére tehető.²⁹

128. számú latin kódex. Bernardus etc. (A XIV. század második feléből.)

A kódex papirosának vízjele magában álló mérleg domború serpenyőkkel, a tengely kettős vonalú, a nyelv hosszú, egyvonalú, kettős gyűrűben végződik. (23. kép.)

A kódex olasz, páduai származású.³⁰

A mérleg vízjel előfordulását tanulmányozva a fent felsorolt kódexekben, megállapíthatjuk, hogy a kódexekben megtaláljuk a vízjel nemzetközileg ismert típusait, a magában álló, a körbe zárt és a pajzsba zárt mérlegeket. Ezek azonban a Briquet által összegyűjtött mérleg vízjelekkel csak hasonlóságot mutatnak. Fel-tűnő továbbá, hogy ez a vízjel milyen gyakori volt hazánkban a XV. és XVI. században. Erre utalnak Fitz József vizsgálódásai is Hess Andrással foglalkozó munkájában.³¹ Fitz a körbe zárt mérleg vízjel változatait találja meg a Budáról származó Nyírkállói kódexben (Klimo Könyvtár, Pécs) és az OSZK 266. számú latin kódexében, az óbudai hiteleshely formuláreskönyvében, melynek registruma a kódex körmőcbányai (Kremnic) származásáról tanúskodik. Ez a vízjeltípus lát-szik Hess András mindkét nyomtatványa, a *Cronica Hungarorum* és a Basilius papírján. Hasonló papiroson készültek további ősnymtatványok is, mint Laudi-vius *Vita beati Hieronymi* című munkája és Antonius Florentinus *Confessionáléja*. Soltész Zoltánné annak bizonyítására, hogy a budai ősnymda megszűnése után működött Magyarországon egy másik ősnymda, egyéb érvei sorában figyelembe veszi a fenti ősnymtatványokban található vízjeleket, melyek a körbe zárt mérleg változatait mutatják.³²

Ezekből az adatokból talán a XV. századi hazai papírkészítésre is lehet követ-tetéseket levonni. Arra lehet gondolni, hogy a mérleg vízjeles papír ebben az időben már magyarországi papírmalom vízjele lehetett. Kétségtelen, hogy a velencei mal-mok használták legrégebben az ilyen típusú vízjeleket, de elképzelhetetlen, hogy kizárólag velencei papírmalmokból importáltak volna a különböző országok kódexei-ben, okleveleiben ősnymtatványaiban nagy mennyiségben előforduló ilyen víz-jellel ellátott papírt. Sokkal inkább valószínű, hogy megkedvelték a velencei papírt, az újonnan létesülő papírmalmok utánozni kezdték, és igyekeztek felhasználni a divatos és népszerű márkát. Így a magyarországi papírmalom is.

Nincs írott emlékünkről arról, hogy már a XV. században készítették nálunk papírt. De a vízjelekből erre következtethető feltételezést nem lehet figyelmen kívül hagynunk. Ha csak a latin kódexeket vesszük, azt kell látnunk, hogy a kétség-kívül magyar származásúak az ország akkori területének legkülönbözőbb részéből kerültek ki, Nagyváradról, a Szepességből, Városlódról, Leleszről, Budaszentlő-rincről. Ezek mindegyikének igen nagy papírszükséglete volt ezekben a századokban.

Lelesz hiteles hely volt, ahol naponta négy-öt oklevelet állítottak ki, regisztrum vezetése a XIV. század közepétől rendszeressé vált a konvent kancelláriájában, ahol nagy apparátussal folyt a hivatalos levelezés is.³³ A hiteleshely mellett működött a monostor iskolája, melynek szintén nagy papírszükséglete volt. Kézenfekvő, hogy a kódexhez szükséges íróanyagot a hiteleshely papírányagából vették. Ugyanezt mondhatjuk el a Nagyváradon készült két kódexről. Ezek papírányaga a püspökség és káptalan hiteleshelyi, iskolai, gazdasági, egyházi írásbeliségének papírszükségletéből került ki. A budaszentlőrinci kódexek a pálosok főhatóságának kódexei. A Buda melletti szentlőrinci kolostor központja volt az egész országban elterjedt és közel száz kolostorban élő szerzetnek.³⁴ Ez a központi adminisztráció nagy mennyiségű papírt fogyasztott. Hasonlóképpen a városlődi kolostornak, a Mohács előtti évtizedek egyik leggazdagabb kolostorának csak gazdasági írásbeliségét tekintve is nagy mennyiségű papírra volt szüksége. Nyilvánvaló, hogy Máté barát innen vette a kódex másolásához szükséges papírt. (Itt jegyezzük meg, hogy a nyírkállói kódex szintén hiteleshelyi használatra készült, a legnagyobb forgalmú hiteleshely, az óbudai káptalan részére.) A mérleg vízjeles papírok előfordulása ilyen nagy írásbeliséget folytató, az ország legkülönbözőbb részein levő egyházi központok kódexeiben csak úgy magyarázható, ha ezek egy és ugyanazon helyről szerezhetők be az igen jelentős szükségleteiknek megfelelő nagy papírmennyiséget, mégpedig nem behozatalból, hanem a hazai papíripar termékeiből.

De vajon okoskodásunkat nem cáfolják-e meg azok a kódexek, melyek nem Magyarországról, hanem különböző helyekről származnak, kettő Lengyelországból, egy Csehországból, egy Ausztriából és egy Olaszországból. Illetve egy kódex származása bizonytalan.

Az 52. számú latin kódex a bécsi egyetemen készült lektúra jegyzete, papírjának vízjele teljesen azonos a kétségtelenül magyar származású, a leleszi premontrei kódex vízjelével. A magyar kódexszel azonos vízjelét szintén a magyar határ közelsége, illetőleg a magyar papirosnak a nagy papírfogyasztó egyetemre való eljutása magyarázhatja. Az is lehetséges, hogy az orvosi kézirat másolója magyar volt.

A páduai eredetű kódex magyar papirosa az egyetemet látogató sok magyarországi diák útján kerülhetett oda. De arra is gondolhatunk, hogy a kódex az itáliai bencésreform legfontosabb centrumában készült, Santa-Giustinában, mellyel a magyar bencések 1500-tól, de talán már előbb is kapcsolatban voltak.³⁵

Hátra van még a kódexkatalógus által bizonytalan eredetűnek megjelölt, a 99. számú latin kódex provenienciájának eldöntése. Ez a kódex kolligatum. A 90—120 foliókon Aeneas Sylvius Piccolominija, a későbbi II. Pius pápa novelláját olvashatjuk, az *Eurialis és Lucretiát*. A novella végén levő bejegyzés szerint a novellának egyik másolója magyar nevű, Gyárfás, aki a kódexet a II. Pius pápa által a törökök ellen összehívott értekezlet ideje alatt másolta Mantuában 1459-ben.³⁶ Mégpedig kétféle papirosra írta. A 91—109 folió papírjának vízjele a körbe zárt mérleg (13. kép), a 113—120 folió papírjának vízjele a körbe zárt üllő (24. kép). A körbe zárt üllő vízjelnek teljesen hasonló változatait találtuk meg a kétségkívül magyar származású 67. számú latin kódexben, a leleszi premontrei breviáriumban. Ebben a kódexben viszont előfordul az üllő vízjel magános változata (25. kép), ugyanezt a vízjelet feltünteti a 98. számú latin kódexünk is. Ha hozzá vesszük mindehhez Briquet³⁷ megállapítását, aki szerint ez a vízjel Magyarországon már 1456-ban használatban volt, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az üllő vízjel is magyarországi vízjel. Így a 99. számú latin kódexben előforduló két magyarországi vízjel elgázíthat a kódex származásának pontosabb meghatározásában. A vízjelek a kódex magyar származása mellett tanúskodnak.

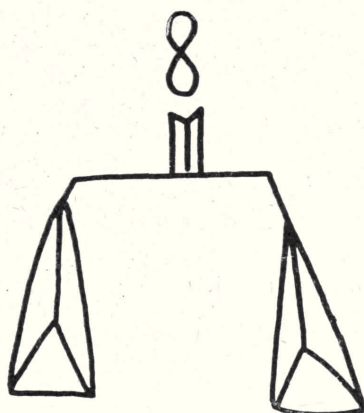
Nem akartunk mást, mint egy vízzel előfordulásának vizsgálatával bemutatni azt a módszert, aminek segítségével a vízjelkutatás eredményeit a kodikológia hasznosíthatja. Más helyen és más alkalommal lehet, hogy még nagyobb mértékben megközelíthetjük a bevezetésben említett célt: a vízjelkutatás és a kódexek kutatásának szorosabb együttműködését.

JEGYZETEK

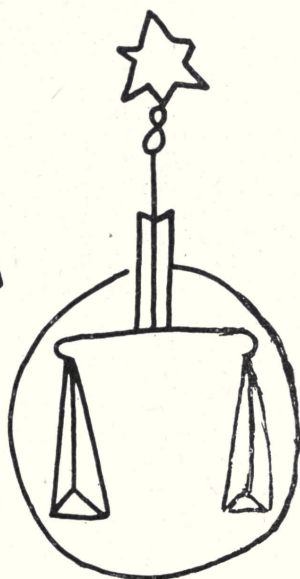
- ¹ Szentpétery Imre: Középkori oklevélszövegek. Bp., 1927.
- ² Tromorin: Les filigranes. Moszkva, 1844.
- ³ Sotheby, S.: The typography of the fifteenth century. London, 1845.
- ⁴ Midoux, E.—Matton, A.: Études sur les filigranes des papiers employés en France au XIV. et XV. siècles. Paris, 1868.
- ⁵ Stoppelaar, J. H.: Het papier inde Nederlanden gedurende de Middeleeuwen, inzonderheid in Zeeland. Middelburg, 1869.
- ⁶ Briquet, C. M. Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier des leurs apparition vers 1292 jusqu'en 1600. Avec 16112 fac-similes des filigranes. I—IV. Geneve, 1907.
- ⁷ Mošin, Vladimir A.—Traljič Seid M.: Vodeni Znakovi XIII. i XIV. vijeka, Zagreb, 1957.
- ⁸ Heawood, M. A. E.: Watermarks. I. Hilversum, 1950.
- ⁹ Szőnyi László: 14. századbeli papíros-okleveleink vízjegyei. Bp., 1908.; Fazakas József: A sárvári újszígeti nyomda papírosai. Bp., 1957.; Bogdán István: A lékai (hámosi) papírmalom a XVIII. században. Történelmi Szemle 1960. 1. sz.
- ¹⁰ Mezey László: Codices latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis. Bp., 1964.
- ¹¹ Briquet i. m. 178. l.
- ¹² Briquet i. m. 179. l.
- ¹³ Urbani: Segni di cartiere antiche. Venezia, 1870.
- ¹⁴ Szőnyi L. i. m. 551.
- ¹⁵ Mezey i. m. 42. l.
- ¹⁶ Mezey i. m. 77. l.
- ¹⁷ Mezey i. m. 83. l.
- ¹⁸ Mezey i. m. 116. l.
- ¹⁹ Mezey i. m. 121. l.
- ²⁰ Mezey i. m. 122. l.
- ²¹ Mezey i. m. 130. l.
- ²² Mezey i. m. 156. l.
- ²³ Mezey i. m. 162. l.
- ²⁴ Mezey i. m. 162. l.
- ²⁵ Mezey i. m. 164. l.
- ²⁶ Mezey i. m. 170. l.
- ²⁷ Mezey i. m. 181. l.
- ²⁸ Mezey i. m. 185. l.
- ²⁹ Mezey i. m. 188. l.
- ³⁰ Mezey i. m. 209. l.
- ³¹ Fitz József: Hess András a budai ősnymodász. Bp., 1932, 84—92; 142—154. l. Közli a vízjel képét. Az első magyar papírmalom időpontját illetően más álláspontot képvisel: Bogdán István: Az első magyar papírmalmok. Papíripar. 1959. 67—73. l.
- ³² Soltész, Elisabeth: Eine Unikum-Inkunabel der Budapester Universitätsbibliothek. — Ein neues Dokument für das Wirken einer unbekannten ungarländischen Druckerei im XV. Jahrhundert. Gutenberg-Jahrbuch, 1958. 61—62. l. Közli a vízjel képét.
- ³³ Kumorovitz Bernát Lajos: A leleszi konvent oklevéladó működése 1569-ig. Turul, 1928. 4—8. l.
- ³⁴ Mályusz Elemér: A pálosrend a középkor végén. Egyháztörténet III. 1945. 29—32. l.
- ³⁵ Mezey i. m.
- ³⁶ Briquet i. m. II. 346—347. l.

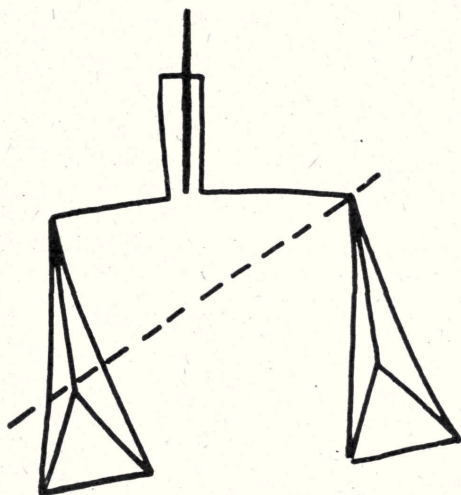
1. kép

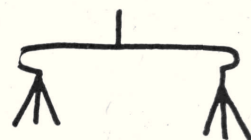
2. kép

3. kép

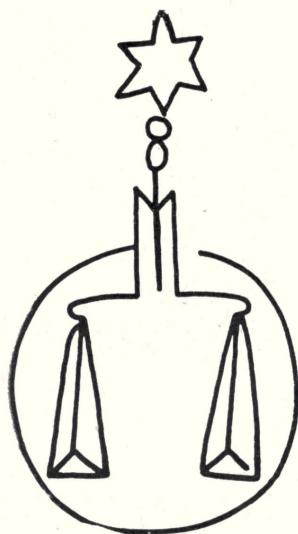

4. kép

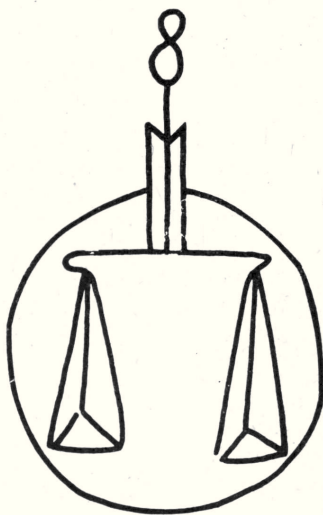

5. kép

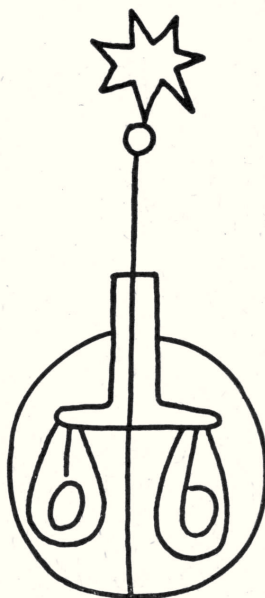

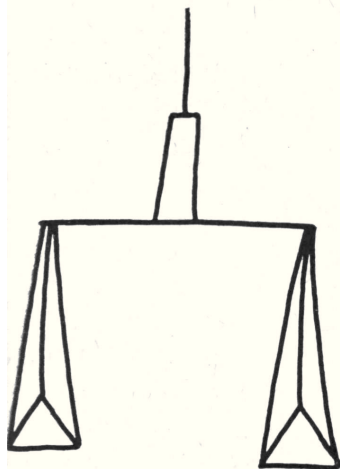
6. kép

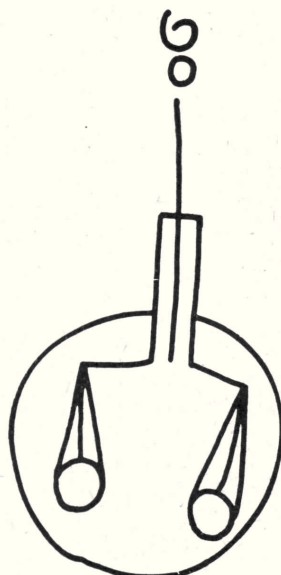
7. kép

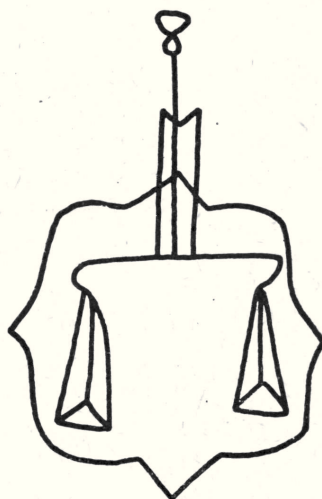
8. kép

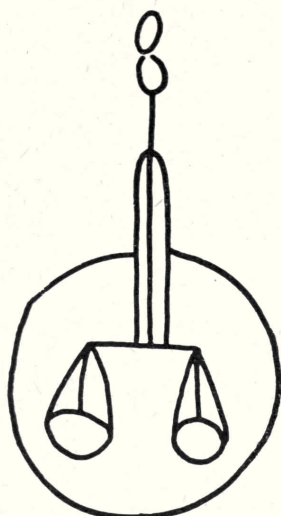
9. kép

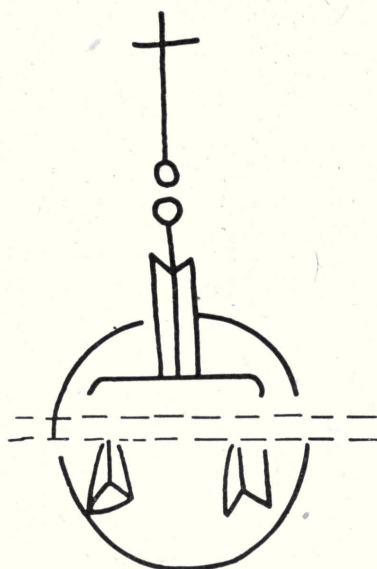
10. kép

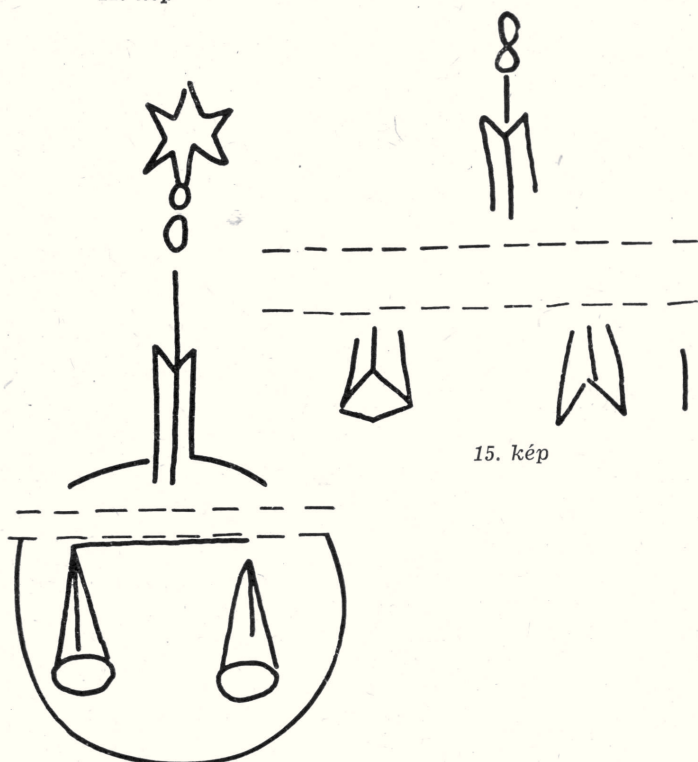
11. kép

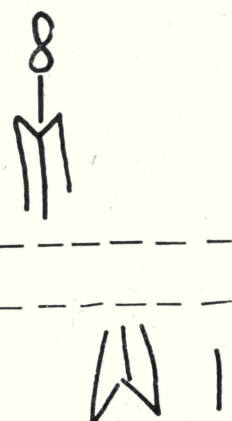
12. kép

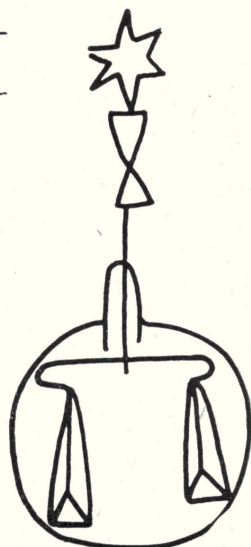
13. kép

14. kép

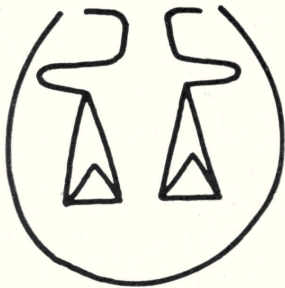

15. kép

16. kép

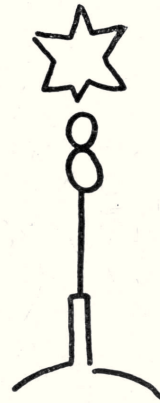

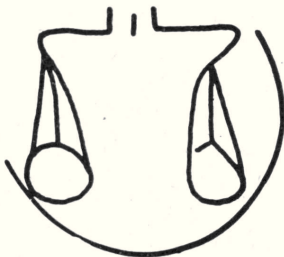
17. kép

18. kép

18/a. kép

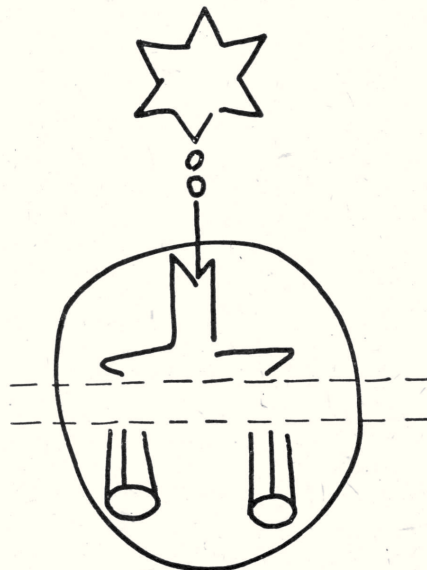
19. kép

19/a. kép

20. kép

21. kép

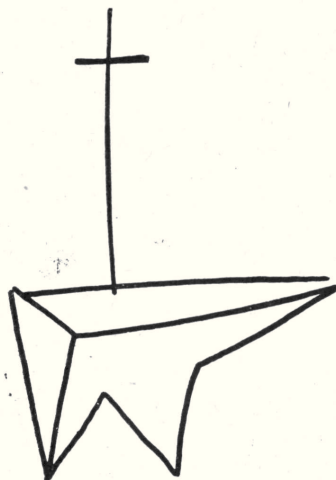
22. kép

23. kép

24. kép

25. kép